

Etnicitate și cartografie în Europa Central-Orientală în evul mediu și epoca modernă timpurie*

Ioan-Aurel POP

În evul mediu și epoca modernă timpurie, națiunile, popoarele, etniile, populațiile și, mai ales, statele de diferite tipuri erau chiar mai numeroase decât cele de astăzi. Se știe că, începând cu epoca modernă și cu Europa Occidentală, s-a derulat peste tot un amplu proces de uniformizare națională, subordonat ideologiei statului centralizat și unitar.

În evul mediu însă, lucrurile acestea aveau o altă relevanță. Oamenii așezau, se pare, în prim plan apartenența la o religie/confesiune, apoi apartenența la o regiune, provincie, zonă locală (cu sau fără personalitate politico-statală) și abia în al treilea rând se simțeau membri ai uneia dintre marile națiuni medievale, din care au derivat în timp națiunile moderne¹.

Pe de altă parte, statele medievale, deși formate – cele mai multe – în jurul câte unui popor, au avut în general la baza nașterii și evoluției lor alte principii decât monoetnicitatea sau națiunea unică. Centrul Europei – prin care înțelegem, în linii mari, o regiune largă cuprinsă între Marea Baltică, Marea Nordului, Marea Adriatică și Marea Neagră – este un bun caz de studiat în acest sens. De exemplu, încă de la început, Imperiul Romano-German a cuprins, în afara variatelor ramuri de germani, mulți slavii, italieni, flamanzi, francezi, provenșali etc., la care s-au adăugat cu timpul și alte grupuri, provenite și din mișcările de populație².

Polonia se prezintă chiar și mai eterogenă, mai ales după realizarea uniunii cu Lituania (1386). În Marele Ducat al Lituaniei, unde abia la finele secolului al XIV-lea s-a înfăptuit creștinarea în formă apuseană a poporului care dăduse numele țării, se apreciază că cel puțin 80% din populație era ortodoxă – deci nonlituaniană – și că ucraineana (ruteana) acționa ca limbă oficială în stat³. În *Commonwealth*-ul polono-lituanian, între secolele XIV și XVII, în afara națiunilor cuprinse în numele statului, mai existau, prin urmare, ruteni (slavi), dar și germani, livonieni (estoni, letoni), cu statut de relativă coexistență, apoi cehi, greci, români (moldoveni, valahi), italieni, olandezi, englezi, francezi, armeni, unguri, ruși, cu statut de tolerați, evrei, islamici (mai ales tătari), țigani, cu statut de subordonați,

---

* Mulțumim în chip special și pe această cale Fundației „Menahem H. Elias” (președinte acad. Nicolae Cajal) din București și Institutului de Studii Istoricale Italo-Germanice din Trento (director prof. univ. Giorgio Cracco), pentru bursele de studii oferite nouă în Austria și, respectiv, Italia, fapt care a permis alcătuirea acestei lucrări.

¹ C. Leon Tipton (coord.), *Nationalism in the Middle Ages*, New York etc., 1972, passim; Ioan-Aurel Pop, *Geneza medievală a națiunilor moderne (secolele XIII-XVI)*, București, 1998, passim.

² Norman J.G. Pounds, *A Historical Geography of Europe (450 B.C.-A.D. 1330)*, Cambridge, 1973, p. 229-235, 317-319.

³ Iuliusz Bardach, *Les relations entre les catholiques et les orthodoxes dans le Grand Duché de Lituanie (fin du XIV-e-XVIIe siècles)*, in „Le origini e lo sviluppo della Cristianità slavo-bizantina”, coord. de S.W. Swierkosz-Lenart, Roma, 1992, p. 378.

marginalizați, discriminați⁴. Prin anul 1700, la o populație de 8 milioane de oameni și un teritoriu de 727.000 de km², s-a apreciat că polonezii reprezentau în acest stat cam 50% dintre locuitori⁵, dar se poate să fi fost chiar mai puțini.

Ungaria a cunoscut o evoluție similară din acest punct de vedere, atât înainte cât și după destrămarea sa din secolul al XVI-lea (1526-1541). De la cei circa 150.000-200.000 de unguri descălecători (plus cel puțin tot atâția locuitori premaghiari aflați în Pannonia în jurul anului 900)⁶, țara a ajuns să aibă spre jumătatea secolului al XIV-lea între 1,5 și 2 milioane⁷, atât prin creștere naturală cât și prin înglobarea unor noi teritorii în regat. Încă de la organizarea sa ca stat creștin (circa 1000), Ungaria a avut vocația multietnicității, fapt reflectat și de mentalitatea politică obișnuită consemnată de cronicari și exprimată sintetic de legendarul testament al regelui fondator, Ștefan I: *Regnum unius lingue fragile et imbecile est*. În afara popoarelor (etniilor) mai vechi, găsite de unguri în zona în care s-au așezat în 896, statul a mai cuprins între secolele X-XIV alte mase de oameni și teritorii, fie prin cucerire, fie prin alianțe politice și matrimoniale. În plus, s-au adăugat noi etnii, venite deopotrivă din est și din vest, atât creștine cât și de alte religii, ajunse, cele mai multe, prin colonizare organizată⁸. Astfel, îi găsim consemnați pe slavii de vest (cehi, slovaci, polonezi), bulgari, ruteni, sârbi, greci, români, germani, francezi, spanioli, italieni, croați etc., cu toții creștini; neamurile orientale, în mare parte de credință islamică, sunt menționate sub nume ca pecenegi, cumani, iazigi, bașchiri, saraceni, evrei etc. O remarcă specială merită grupul de secui (*Siculi*), de origine turcică (probabil onogură sau cazaro-cabară), concentrați în secolele XI-XIII (pe etape, pe măsura mutării frontierelor) în estul regatului și care, deși vorbitori de timpuriu ai unui dialect ungar, au păstrat sute de ani conștiința unei națiuni (politico-etnice) distincte. Cei mai numeroși coloniști occidentali au fost germanici (*Theutonici*, *Saxones, *Flandrenses*), așezați în toate orașele Ungariei și în două regiuni compacte, situate azi în Slovacia și, respectiv, România⁹. Până la jumătatea secolului al XIV-lea, toate cele circa 150 de orașe

⁴ Henryk Litwin, *The Nations of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Controversial Questions*, in „Acta Poloniae Historica”, 77, 1998, p. 43-58. Autorul are tendința să prezinte idilic statutul națiunilor și etniilor din Polonia medievală, ca și cum aproape toate ar fi avut drepturi egale și nu s-ar fi înregistrat nici un fel de conflicte.

⁵ Orest Subtelny, *Domination of Eastern Europe. Native Nobilities and Foreign Absolutism. 1500-1715*, Kingston, Montréal, 1986, p. 22. Vezi și Hans Roos, *Ständewesen und parlamentarische Verfassung in Polen (1505-1772)*, in „Ständische Vertretungen in Europa”, coord. Dietrich Gerhardt, Gottingen, 1970. Passim; Irena Gieystorowa, *Research into the Demographic History of Poland*, in „Acta Poloniae Historica”, 18, 1968, p. 5-17.

⁶ Ioan-Aurel Pop, *Romanians and Hungarians from the 9th to the 14th Century. The Genesis of the Transylvanian Medieval State*, Cluj-Napoca, 1996, p. 70-74.

⁷ Erik Fügedi, *The Demographic Landscape of East-Central Europe*, in „East-Central Europe in Transition”, coord. de A. Maczak, H. Samsonowicz, P. Burke, Cambridge etc., 1985, p. 49; Norman Pounds, *op. cit.*, p. 336.

⁸ Jenő Szűcs, *The Peoples of Medieval Hungary*, in „Études historiques hongroises”, coord. de F. Glatz, Budapest, 1990, passim; Ioan A. Pop, *The Ethno-confessional Structure of Medieval Transylvania and Hungary*, Cluj-Napoca, 1994, passim.

⁹ Jenő Szűcs, *op. cit.*, passim; Thomas Nägler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1992, passim.

(*civitates*) ale regatului aveau o componentă majoritar germană. În zona Croației-Slavoniei-Dalmației predominau slavii și grupurile de romanici (dalmatini și italieni).

În tot evul mediu s-a menținut conștiința acestei extraordinare varietăți etnice și religioase. Antonio Bonfini notează că, spre anul 1380, după un vast efort de extindere a credinței catolice, susținut de regele Ludovic I (1342-1382), „după părerea tuturor..., mai mult de a treia parte a regatului era pătrunsă de obiceiul cel sfânt”¹⁰, adică de confesiunea romană. Chiar dacă remarca pare surprinzătoare, trebuie să admitem că grupurile de ortodocși (români, sârbi, bulgari, slavi de răsărit, greci), islamici, evrei, eretici (bogomili sau patareni) și alții reprezentau o masă foarte numeroasă în Ungaria. În secolul al XVI-lea, Nicolaus Olahus notează că țara era formată din 13 națiuni (în sens de popoare, etnii) – unguri, germani, boemi, slavi, croați, sași, secui, români, sârbi, cumani, iazigi, ruteni și turci – „care toate se folosesc de limbi diferite”¹¹. În urma destrămării regatului la 1541, mozaicul etnic devine și mai accentuat. Se apreciază că, pe la 1720 (după reconstituirea Ungariei sub stăpânirea habsburgică), pe aceeași suprafață de aproape 300.000 km², trăiau cam 4 milioane de locuitori, din care cel puțin jumătate – probabil mai mulți – nu erau maghiari¹².

Nici Țările Cehe (Boemia, Moravia) nu erau omogene sub aspect etnic, mai ales datorită componentei germane deosebit de importante, atât la orașe cât și în largi regiuni rurale compacte. Este drept că în timpul revoluției husite – apreciate de Johan Huizinga drept „singura luptă tipic națională în evul mediu”¹³ – germanii au fost expulzați sau au părăsit singuri Boemia, dar mulți dintre ei au revenit curând¹⁴.

Principatele Române (Valachia și Moldova) au cuprins și ele în evul mediu grupuri alogene, în mare parte catolice, în special la orașe: germani, armeni, greci, unguri, italieni, slavi, evrei etc. Proporția lor era însă redusă. Georg Reicherstorffer scria pe la 1538 despre Moldova: „În această țară locuiesc împreună, sub cârmuirea principelui, diferite secte și religii și neamuri, ca de pildă ruteni, poloni, sârbi, armeni, bulgari și tătari și, în fine, mulți sași din Transilvania, fără... să se certe între ei”¹⁵. În privința catolicilor din Moldova, episcopul Bernardino Quirini număra, la 1599, 10.774 de persoane (inclusiv cele foste protestante și recuperate toate în urma Contrareformei), situate în 15 orașe și 16

¹⁰ Antonius Bonfinius, *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia*, ediție de J. Sambucus, Basel, 1568, p. 377.

¹¹ Nicolaus Olahus, *Hungaria et Attila sive de originibus gentis regni Hungaræ...*, ediție de F. Kollarius, Viena, 1763, p. 90.

¹² O. Subtelny, *op. cit.*, p. 29. Vezi și Jozsef Kovacsics, *The Population of Hungary in the Eighteenth Century*, in „Third International Conference of Economic History”, Munich, 1965, p. 137-145; Kalman Benda, *Hungary in Turmoil, 1580-1620*, in „European Studies Review”, 8, 1978, p. 281-304.

¹³ Johan Huizinga, *Men and Ideas. Essays on History, the Middle Ages and Renaissance*, New York, Evanston, London, 1970, p. 110; Ioan A. Pop, *Geneza medievală...*, p. 81-87.

¹⁴ Erik Fügedi, *op. cit.*, p. 51.

¹⁵ Maria Holban, *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, București, 1968, p. 196-197; Ioan A. Pop, *Națiunea română medievală. Solidarități etnice românești în secolele XIII-XVI*, București, 1998, p. 104.

sate, ceea ce însemna cam 2-2,5% din populația țării; restul locuitorilor – spune Quirini – „sunt toți de rit grec”¹⁶.

În Livonia (ocupată de suedezi) trăiau în jurul anului 1700 circa 300.000 de oameni, dintre care jumătate erau estonieni, peste 40% letoni și vreo 7% germani¹⁷. Despre Imperiul Habsburgic se crede că avea înainte de 1700, pe o suprafață de 430.000 de km², circa 7,5 milioane de locuitori, dintre care 3,4 milioane trăiau în Boemia, 2,1 milioane în Austria și 2 milioane în Ungaria¹⁸.

Natural, toate aceste estimări demografice și etno-confesionale făcute de istorici sunt relative și trebuie privite cu rezerva cuvenită. Structura populației s-a aflat mereu în evoluție, în schimbare. Aceste date nu se găsesc în statistici de epocă, deoarece înainte de secolul al XVIII-lea nu s-au efectuat recensăminte moderne și globale. Prin urmare, ne-am situat cu analiza noastră în perioada prestatistică. De unde se extrag atunci datele despre populație și etnicitate pentru evul mediu și prima parte a epocii moderne? Ele se găsesc cu multă dificultate în surse parțiale, multe dintre ele indirecte și care trebuie comparate mereu și coroborate. Astfel de surse, cu un caracter, este adevărat, special, sunt și izvoarele cartografice.

Oamenii medievali au făcut de la un timp hărți – urmând exemplul anticilor – fie din rațiuni practice, de călătorie, de cucerire, mai ales pe mare (acele portulane), fie din motive spirituale, științifice, estetice (acele *mappaemundi*); uneori au îmbinat cele două modalități sau au creat hărți locale, ale unor continente, regiuni, țări, provincii, insule, orașe¹⁹. Începând cu perioada Renașterii, activitatea cartografică ajunge la o deosebită consistență, prin sporirea caracterului științific al cercetărilor, stimulate de marile descoperiri geografice, de febra călătoriilor, de interesele politice²⁰.

În ciuda acestei evoluții, mai toate hărțile de până în secolul al XVIII-lea nu reflectă aproape deloc etnicitatea. Găsim pe portulane toate detaliile țărmurilor, cu numele celor mai mici așezări existente; pe celelalte hărți se află marcate râuri,

¹⁶ Chiril Karalewskij, *Bernardino Quirini, episcop de Argeș (1591-1604)*, în „Revista catolică”, IV, 1915, p. 522.

¹⁷ O. Subtelny, *op. cit.*, p. 35.

¹⁸ *Ibidem*, p. 85; vezi și Jean Bérenger, *Finances et absolutisme autrichien*, Paris, 1975.

¹⁹ Vezi, pentru cadrul general al temei, J. Bagrow, *History of Cartography*, îngrijită de R.A. Skelton, London, 1964; J.B. Harley, D. Woodward (coord.), *History of Cartography*, vol. I, Chicago, London, 1987; Jörg-Geerd Arentzen, *Imago mundi cartographica. Studien zur Bildlichkeit mittelalterlicher Welt- und Öcumenekarten unter besonderer Berücksichtigung des Zusammenwirkens von Text und Bild*, München, 1984; Charles Bricker, Ronald Vere Tooley, *Gloria cartographiae: Geschichte der mittelalterlichen Kartographie*, Berlin, 1971; G. Kish, *La carte, image des civilisations*, Paris, 1980; Monique Pelletier (coord.), *Géographie du monde au Moyen Age et à la Renaissance*, Paris, 1989; G. Gerro, *Carte nautique dal Medioevo all'Età Moderna*, Genova, 1992; Marica Milanesi (coord.), *L'Europa delle carte: dal XV al XIX secolo, autoritratti di un Continente*, Milano, 1990; Luciano Lago, *Imago Mundi et Italiae. La versione del mondo e la scoperta dell'Italia nella cartografia antica (secoli X-XV)*, vol. I-II, Trieste, 1992.

²⁰ Jurgen Schulz, *La cartografia tra scienza e arte. Carte e cartografi nel Rinascimento italiano*, Ferrara, Modena, 1990, passim; David Buisseret (coord.), *Monarchs, Ministers and Maps. The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe*, Chicago, London, 1992, passim.

munți, țări, provincii, localități, adesea însoțite de multe elemente estetic-artistice²¹. Natural, numele regatelor (țărilor) oferă o idee, în mare, despre etnicitatea regiunilor respective, dar cam atât. Moda arhaizării numelor, prin reactualizarea toponimelor antice (mai ales în epoca umanistă), nu era nici ea de natură să clarifice lucrurile, dimpotrivă.

Totuși, în secolul al XVI-lea, complexitatea datelor sporește vizibil, cu precădere pe hărțile geografico-politice, dar nu numai aici. De exemplu, harta nautică a lui Georgio Sideri, zis *Collapoda da Candia*, alcătuită în 1561, cuprinde zonele Mediteranei, Mării Negre, Mării de Azov, cu partea Europei situată la sud de Scandinavia²². În Europa Centrală sunt înscrise, fără marcarea vreunei frontiere, *Alamania, Liburnia, Pomerania, Purstia* (probabil Prusia), *Ungaria, Dalmația, Bosna, Mofdoria* (probabil Moldova), *Vlachia, Burgaria, Tesalia, Gretia, Podolia, Lituania*. Pe țărmuri sunt pictate mici steaguri cu simboluri cunoscute ce indică sub influența sau dependența cui se află teritoriile respective. La sud de *Pomerania* și *Purstia* este scris cu litere mai mari *Europa*. Țările nu se disting de provincii. Întreaga hartă este colorată la fel, mai precis păstrează culoarea naturală a pergamentului.

Mai simplă sub aspect politic este harta-portulan a lui Giuseppe Maggiolo, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea²³. Ea are în centru zona Mediteranei și a Mării Negre. Față de harta precedentă, numărul țărilor înscrise este mult mai mic: *Alamania, Boemia, Ungaria* și *Velachia*, ultimul nume fiind înscris peste întreaga zonă carpato-danubiană; în schimb, apare un șir de suverani pe tronuri, figurați după imaginație; aceștia sunt, de la vest la est: *re de Spania, re de Francia, lo Imperatore, re de Rossia, re de Polonia, re de Moschovia, Tartaro, lo Gran Turco*.

Portulele nu sunt însă instrumente potrivite pentru urmărirea etnicității, deoarece ele au în atenție în primul rând țărmurile și mările. Mult mai importante sunt hărțile geografico-politice obișnuite, care se înmulțesc și se perfecționează mereu în epoca Renașterii. O culegere și o sinteză a lor a realizat Abraham Ortelius (1527-1598)²⁴, în lucrarea *Theatrum Orbis Terrarum*, publicată pentru prima oară la Antwerpen (Anvers) în 1570. O ediție definitivă, completă, a lucrării a apărut în 1595 și aceasta a servit ca bază pentru o ediție fototipică, realizată în 1991, în condiții grafice deosebite, la Florența²⁵. Abraham Ortelius, mare geograf și cartograf olandez, a alcătuit în 20 de ani de muncă primul atlas modern al întregii lumi cunoscute, reprezentând cea mai avansată etapă de descriere cartografică de până atunci. Atlasul conține harta lumii (*Typus Orbis Terrarum*),

²¹ David Woodward, *Art and Cartography. Six Historical Essays*, Chicago, London, 1987, passim.

²² Antonio Ratti, Eugenia Bevilacqua, *Le immagine dell'Isola di Creta nella cartografia storica*, Venezia, 1997, p. 76; harta, pe pergament, se află la Veneția, Museo Civico Correr, portolano 8.

²³ *Ibidem*, p. 79; harta, pe pergament, se află la Veneția, Museo Civico Correr, portolano 15.

²⁴ C. Koeman, *The History of Abraham Ortelius and his „Theatrum Orbis Terrarum“*, Lausanne, 1964; vezi și Johannes Henricus Hessels, *Abrahami Ortelii (geographi Antverpiensis) et virorum eruditorum ad eundem et ad Jacobum Colium (Abrahami Ortelii sororis filium) EPISTULAE*, Osnabrück, 1969. (reproducerea fototipică a ediției din 1887). Pentru detalii despre cartografi, vezi și *Lexicon zur Geschichte der Kartographie von den Anfängen bis zum ersten Weltkrieg*, coord. Ingrid Kretschmer ș.a., Wien, 1986.

²⁵ Abrahamus Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum (1595)*, Firenze, 1991, in folio.

hărți ale continentelor, ale țărilor, provinciilor, regiunilor, după realitățile relativ contemporane lui Ortelius, dar și hărți antice, cu Imperiul Roman și cu toate provinciile sale. Fiecare hartă este precedată de 1-2 pagini cu descrieri geografice, economice, istorice, dar și etno-lingvistice (în latină) ale zonelor respective, la finalul cărora sunt și ample referințe bibliografice despre tema tratată.

În textul referitor la Europa – separată la est de Asia prin Marea de Azov (*Mare dele Zabecche*), Don (*Tanais fluvius, vulgo Don*), Volga Mijlocie (*Volga, Rha vel Edel fluvius*) – se spune: „Regiunile sale (așa cum le numim astăzi) sunt *Hispania, Gallia, Germania, Italia, Slavonia, Graecia, Hungaria, Polonia cum Lithuania, Moscovia, aut significantius Russia...* și altele..., ale căror fiecare nume și așezare le arată această hartă (*quorum singula nomina et situm ipsa tabula exhibet*)²⁶. Astfel, pe hartă apar și *Bohemia, Austria, Rascia, Walachia, Moldovia, Podolia, Livonia, Bulgaria, Romania* etc.²⁷. În ciuda remarcilor din text, pe hartă, Lituania apare despărțită de Polonia, fiind colorată diferit, iar Rusia este plasată în sudul Poloniei și la nordul Transilvaniei, în zona Ruteniei, semn că erau două Rusii și că numai una era identică cu Moscovia.

Germania – „cea mai mare și mai întinsă dintre țările europene“ (*Europae terrarum maxima latissimaque*) – este prezentată pe parcursul a aproape 40 de pagini de text, cu o hartă generală și cu hărți speciale pentru fiecare provincie sau țară a sa²⁸. Pe harta generală, la hotarele Germaniei se află Danemarca și mările la nord, Gallia la vest, Lombardia la sud și Polonia și Ungaria la est, fiecare colorate diferit²⁹. În interiorul țării, dintre toate provinciile numai Boemia este marcată prin culoare specială, iar în text se explică de ce a fost plasată în Imperiu: „Etsi Bohemia germanica lingua minime utatur, sed slavonica: quia tamen in media Germania sita sit, et eius rex inter huius Sacri Imperii Romani electores locum habet, pro Germania regione habetur“³⁰. Prin urmare, autorul face distincție între situația politică și cea etno-lingvistică: boemienii folosesc limba lor slavă – deci nu sunt germani – dar țara este prezentată ca regiune „germanică“ datorită așezării geografice și statutului de elector al Imperiului, deținut de regele său. În textul dedicat special Boemiei se spune și mai clar: „Graiu acestor oameni (boemieni) este slav, iar în limba lor pe sine se numesc cehi și pe germani îi numesc nemți“³¹. Pe o listă specială din finalul textului dedicat Boemiei (și uneori și pe harta Boemiei), numele de locuri și de râuri sunt date deopotrivă în cehă și germană (ex. Praha-Prag, Plzen-Pilsen, Budiciowize-Budwis, Laba-Elba, Vltawa-Molta etc.)³².

Despre Ungaria, textul spune că își trage numele de la *Hunni vel Hungari* – neamuri venite din *Scythia* – care acum o locuiesc și că se întinde peste cele

²⁶ *Ibidem*, p. 2.

²⁷ *Ibidem*, între p. 2-3.

²⁸ *Ibidem*, p. 33-70.

²⁹ *Ibidem*, p. 33-34.

³⁰ *Ibidem*, p. 33.

³¹ „Sermo gentis slavonicus est, se ipso Czechos, Germanos Niemeckos sua lingua vocant. Huius regni titulo quoque subsunt Moravia, Silesia, et Lusatia regiones“. Cf. *Ibidem*, p. 60.

³² *Ibidem*, p. 60 și harta dintre p. 60-61.

două Pannonii și peste regiunea iazigilor și a dacilor de dincolo de Dunăre³³. Se mai spune că Dunărea – „cel mai mare fluviu pe care-l are Europa“ – divide Ungaria în „partea de dincoace“ (*citeriorem*) și „partea de dincolo“ (*ulteriorem*). Urmează hotarele, precizate de autor prin noțiuni de geografie fizică, dar și prin elemente politico-etnice: țara începe în sud la Drava și sfârșește în nord la „sarmați“ (adică – ni se spune – la poloni) și la „geți“ („cărora le zicem români“); Ungaria de dincoace de Dunăre este cea unde au fost odinioară Pannoniile, cu limitele în *Slavonia*, *Bozna* și *Rascia* și cu capitala la Buda; Ungaria de dincolo de Dunăre se separă de *Moravia*, *Slesia*, *Polonia* și *Ruscia* (Rutenia) prin lanțul Munților Carpați, pornind de lângă Bratislava (*Posonium*), până la locul *ubi regio est quam Maromarusiam vocamus*; de aici – se spune – „alți munți și păduri“, ce se întind până la Severin (*Severinum*), o despart de Transilvania și de Țara Românească (*Walachia Transalpina*)³⁴. Această Ungarie Răsăriteană îi apare autorului – la rândul ei – împărțită în două de Tisa (numită *Tibiscus*)³⁵, râu cu izvoarele în „Munții Maramureșului“. Despre locuitorii țării se arată că se folosesc de limba „scitică“ (*incolae scythica lingua utuntur*), „extrem de diferită față de toate celelalte limbi“. Ortelius reproduce aici harta lui Wolfgangus Lazius³⁶, în care Crișana, Banatul și Transilvania apar colorate diferit de restul țării și identic cu Țara Românească și Bulgaria³⁷. Sub cuvântul *Transilvania* scrie *Herdel*, *olim Dacia Mediterranea*, iar lângă *Haczak Vallis*, spre sud-est, apare *Rebnyk Walachiae*. Turnu Roșu este notat *Rotenthurn* și *Veresthorn*. Sub *Varhel* scrie *Ulpia Traiana Zarmisgetusa*, iar la sud de Valea Hațegului stă scris *Transalpina*, *hung. Havasalfelude*, *olim Dacia Alpestris*, iar la răsărit de acest nume s-a notat *Walachiae Pars* (de o parte și de alta a râului Olt). Spre nord-est, la izvoarele Mureșului (*fons Marisii*), scrie *Siculi*, iar în apropiere, dincolo de *Hargyta Mons*, scrie *Moldaviae Pars*. La nord de Maramureș s-a notat *Rutheniae Pars*. Pe hartă, în dreapta jos, într-o casetă frumos ornamentată, se dă un scurt ghid de lectură în ungurește a unor litere și grupuri de litere.

În continuare, se mai reproduce o hartă a Ungariei, anume cea elaborată de Ioannes Sambucus (1531-1584) – distins cărturar, originar din Tmava (Timavia)³⁸ – la 1579, harta în care Ungaria apare colorată galben, Transilvania roz, iar Țara Românească verde³⁹. *Hatzag* este scris cu aceleași caractere (formă, mărime) ca și *Transylvania*, nume sub care se află traducerea germană – *Land vor dem Wald*.

³³ *Ibidem*, p. 95. Cum se știe, regiunea iazigilor era „punga“ cuprinsă între Dunăre și Tisa, iar a dacilor începea de la Tisa spre est. Conform autorului, cum se va vedea, Ungaria nu cuprindea din țara dacilor decât ținutul dintre Tisa și Carpații Apuseni (adică până în *Partium*, inclusiv), la est de acest hotar fiind o țară distinctă – Transilvania (vechiul voievodat).

³⁴ *Ibidem*. Prin urmare, țările vecine Ungariei în est și sud-est, pe linia Maramureș-Severin, sunt Transilvania (voievodatul) și Țara Românească.

³⁵ Trimișul este numit *Temes*.

³⁶ Vezi E. Oberhammer, F.R. von Wieser, *Wolfgang Lazius Kartendes oesterreichischen Lande und des Konigreiches Ungarn aus den Jahren 1545-1563*, Innsbruck, 1906, *passim*.

³⁷ A. Ortelius, *op. cit.*, harta dintre p. 95-96.

³⁸ Vezi Hans Gerstinger, *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsamboky): 1554-1584*, Graz etc., 1968, *passim*.

³⁹ A. Ortelius, *op. cit.*, între p. 96-97.

Alte toponime germane sunt *Nosnerland*, *Wainland*, *Altland*; între cele maghiare remarcăm *Kinir mezo*, *Rigo mezo*, *Koroskus*, *Sylaghsag*, *Bania*. Nume latine sau latinizate sunt *Mons Carpathus*, *Bistricia*, *Vallis Sarmigetusae*, *Pons Traiani*, *Aluta*, *Alba Iula*, *Cibinium*, *Corona*. Și pe această hartă, Banatul, Crișana, Sălajul, părți din Sătmar – altădată incluse în Ungaria – sunt acum cuprinse în Transilvania (conform transformărilor politice de după 1541). Un alt fapt demn de menționat este plasarea în dreptul scaunelor secuiești (*Sedes Gordi*, *Sedes Kesdi*, *Sedes Cziik*), peste Carpați, unde se află Moldova, a denumirii *Valachiae Pars* (în preajma râului Prut). Însă, cum se va vedea mai jos, Sambucus – autorul hărților Ungariei și Transilvaniei – și Ortelius operează cu noțiunea de două Țări Românești (Valahii).

Imediat după Ungaria (și înainte de Polonia), urmează harta Transilvaniei, elaborată de același Ioannes Sambucus la 1566⁴⁰. Explicația care precede harta cuprinde un text cu observații pertinente (în cea mai mare parte) și cu importante referiri etno-lingvistice; „Transilvania, odinioară parte a Daciei, are capitala la Alba Iulia, zisă astfel, fie de la Iulius Caesar, fie de la un șef al hunilor, Hiula. Are orașe multe și foarte nobile, între care Sibiu (*Cibinium*), Brașov (*Brasovia*), Cluj (*Colosium*), Bistrița (*Bistricia*) și altele, întemeiate și locuite de germani, pe care îi numim sași (*Saxones*). În ea sunt secui (*Siculi*), neam de oameni cruzi și războinici; niciunul dintre ei nu e nobil, nici țăran (șerb), ci toți se bucură de același drept, în felul elvețienilor... Două Țări Românești (*duae Valachiae*) încing Transilvania, anume Valahia și Moldova, prima așezată spre Dunăre, a doua spre Marea Neagră: amândouă, împreună cu Transilvania, ocupă acea parte a Europei care era odinioară Dacia⁴¹. Mai departe, aflăm că „această regiune o locuiesc *scitii*, în parte *saxonii* și *dacii*, *mitiores hi*, *asperiores contra illi*“ și că „odinioară, înainte de invazia goților și hunilor, întreaga Dacie se umpluse de coloni romani și sarmați“. În finalul acestei descrieri, după Sambucus, se dau variantele ungare, germane, uneori latine și chiar o variantă românească (*Ioffij valachico Dopra*), ale toponimelor din Transilvania. Sub numele arhaizante ale celor trei popoare se ascund – după cum o spune în diferite locuri însuși Ortelius – ungurii (sciti), sașii (saxoni) și românii (daci sau geți)⁴². Pe harta Transilvaniei, „încinsă de două Valahii“ – cum spune textul – denumirile sunt în latină, germană, maghiară și, foarte rar, și în română. Suntem chiar avertizați că litera H., alăturată unor cuvinte, înseamnă că numele acelea se dau și în ungurește. Astfel apar: *Land vor dem Waldt*, *Weinland*, *Altland*, *Burzeland-Burcia*, *sed. Repts*, *Corona-Stephanopolis-Cronstatt-Brasso H.*, *Claudiopolis-Clausenburg-Kolosaur H.*, *Torrenburg-Torda*,

⁴⁰ *Ibidem*, între p. 97-98.

⁴¹ *Ibidem*, p. 97.

⁴² Spre finalul atlasului, în partea dedicată hărților antice ale provinciilor Imperiului Roman. la explicația care precede harta Daciei, Ortelius scrie: „Incolas huius regionis Daciae, Dacos Graeci vocavere, Getas vero Romani“ și că „eadem lingua hos uti“ (*Ibidem*, p. S). Cam același lucru despre daci și geți, identificați în evul mediu cu romanii, îl spune Ortelius și în masiva sa lucrare *Thesaurus geographicus recognitus et auctus in quo omnium terrae regionum. montium...*, Hanoviae (Hanau), 1640, sub voce (*Dacia, Getae*). În ciuda unor confuzii și inexactități, aici interesează faptul că dacii și geții erau priviți ca același popor și că în epoca umanistă sub aceste nume erau desemnați, cel mai adesea, românii.

Zazvaros-Bross, Branizka, Alba Iulia-Weissenburg-Gulafeyrvar H., Arghisch templum, Tergoviscia, Bocaretz etc. În loc de *Nosner Land* (cum s-a scris corect pe harta precedentă, tot a lui Sambucus), aici s-a marcat greșit *Noster Land* (în zona Bistriței, numite și Nosen). Importante sunt însă alte două indicații etnice de pe această hartă: în reigunea scaunelor *Kisdi, Orbai, Scepsi*, s-a notat „satele secuilor“ sau „pământurile secuilor“ (*pagi Sicularum*), iar undeva între Dej și Cluj, spre vest, în Munții Apuseni, s-a scris „așezările țării românilor“ (*villae Valachiae*), ca și cum ar fi vorba despre un ținut cu organizare românească⁴³. Faptul surprinde cu atât mai mult cu cât nu este vorba despre Banat, Hațeg sau Făgăraș, „țări“ unde se menținuseră până târziu anumite structuri instituționale – inclusiv laice – românești.

După Transilvania, este tratată cartografic Polonia, nu înainte însă de obișnuitul text preliminar, intitulat, spre deosebire de hartă, *Regnum Poloniae*⁴⁴. În Regatul Poloniei – se spune – sunt cuprinse *Lithuania, Samogitia, Mscovia, Volhinia, Podolia* și *Rusia*, care se numește și meridională, zisă de unii și *Ruthenia*, de asemenea, toată *Prussia*, cu excepția acelei părți care recunoaște pe propriul duce; Lewenclaus adaugă și pe principele moldovenilor, adus în vasalitatea regelui Poloniei în anul 1570⁴⁵. Despre limba lituanienilor se spune greșit că este slava, ca și a polonilor; despre locuitorii Samogitiei se arată că au origine germanică (saxonică). Moldova este și aici prezentată ca „parte a Țării Românești“ (*Moldavia pars Walachiae est*), sau, mai curând, ca o țară românească. Nu reiese de nicăieri că s-ar fi realizat Uniunea Polono-Lituaniană și că Lituania ar avea un statut special în cadrul Regatului. Harta este însă intitulată *Poloniae Lituaniaeque descriptio* (autor Wenceslaus Godreccius, corector Andrea Pograbius Pilsnensi) și înfățișează toate provinciile și țările enumerate mai sus colorate diferit⁴⁵. Urmează descrierile Prusiei și Livoniei, cu hărțile adiacente⁴⁶. În jurul Livoniei – se arată – locuiesc *Prussi, Lituani* și *Russi*, dar țara cuprinde în ea *Curones, Esthenos* și *Lettos* (curlandezi, estoni și letoni), „națiuni diferite, atât ca obiceiuri, cât și ca limbă“⁴⁷. Între hotarele Prusiei ar trăi *Livones, Lithuani, Samogitae* și *Prussi*, vorbitori de o limbă „slavică“, amestecată cu vorbe latine corupte, dar și *Teutones et Germani*, mai ales în zonele maritime, vorbitori de limbă „germanică“⁴⁸.

Mai amintim o regiune asupra căreia s-a aplecat Ortelius, anume *România*, nu pentru că ar fi așezată în Europa Central-Orientală, ci fiindcă rezonanța acestui nume conduce, prin Constantinopol, spre Roma și fiindcă, pe harta dedicată *României*, apar și Țara Românească, Moldova și o mare parte din Transilvania,

⁴³ Vezi consemnarea în jurul anului 1500, în unele documente latine referitoare la Banat, a „dreptului țării românilor“, aplicat de instanțele locale. Cf. Ioan-A. Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV-XVI*, Cluj-Napoca, 1991, p....

⁴⁴ A. Ortelius, *Theatrum...*, p. 98.

⁴⁵ *Ibidem*, între p. 98-99.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 99-100, cu hărțile între p. 99-100 și 100-101.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 100.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 99.

adică ceea ce se cheamă acum România. Faptul nu este singular și a dat naștere unor interpretări forțate și unor confuzii. Textul dedicat acestei hărți spune clar că regiunea numită atunci (secolul XVI) *Romania* era cunoscută de cei vechi drept Tracia, care a fost un ținut foarte mare, mărginit de Marea Neagră, Macedonia, Pannonia, Munții Haemus și Moesia⁴⁹. Cu alte cuvinte, în vechea Tracie pare să fi intrat ținuturi sud-dunărene, dar întinse până spre Pannonia. Harta se intitulează *Romaniae (quae olim Thracia dicta) vicinarumque regionum, uti Bulgariae, Valachiae, Syrfiae etc. descriptio*⁵⁰ și aparține lui Iacob Castaldi (Gastaldi), cel mai de seamă cartograf italian din secolul al XVI-lea⁵¹. Pe ea sunt bine figurate în întregime Moldova cu Basarabia (Buceagul), Țara Românească (*Valachia*) și estul Transilvaniei. În Transilvania apare notat etnonimul *Siculi* și denumirea nemiîntâlnită de *Valachia Interioris* (să ne amintim că, în aceeași masivă carte a lui Ortelius, Transilvania – devenită acum o a treia *Valachie* – apare „încinsă“ de alte două *Valachii*). Natural, ca toate operele similare din acel timp, harta conține multe inexactități ca, de pildă, plasarea Bulgariei la nord de Dunăre, prin Oltenia sau figurarea Țării Românești până la Siret, zonă în care apar alăturate Târgoviștea și Bucureștii cu *Brasovia* și *Hermenstat*. Oricum, includerea pe harta *Romaniei*, numite odinioară *Thracia*, a Țărilor Române (acesta fiind singurul loc din partea dedicată Europei în lucrarea lui Ortelius unde Țara Românească și Moldova sunt redată detaliat, în întregime) este tulburătoare. Aceste țări, locuite odinioară de tracii nordici (numiți daco-geți) și intrate apoi în orbita Imperiului Roman, cuprindeau atunci un popor neolatinofon, care se numea pe sine *român* și care era considerat de umaniști drept urmaș al coloniștilor romani⁵². Faptul are oricum o semnificație pentru întreaga *translatio Romaniae*, care s-a produs sup aspect etnic de la Roma spre est până la Dunăre și Carpați⁵³.

Singura hartă din atlas în care o parte a Europei, până aproape de Viena, figurează ca supusă Imperiului Otoman se află spre finalul cărții, după Persia, fiindcă statul sultanilor nu este considerat european, ci asiatic⁵⁴. În rest, nicăieri, nici chiar pe harta generală a continentului, extinderea Imperiului Otoman la nord

⁴⁹ *Ibidem*, p. 101.

⁵⁰ *Ibidem*, între p. 101-102.

⁵¹ S. Grande, *Notizie sulla vita e sulle opere di G. Gastaldi*, Torino, 1902, *passim*.

⁵² Vezi Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*.

⁵³ În finalul textului despre *România*, Ortelius scrie: „Urbem Constantinopolim accurate atque diligentissime descripsit Petrus Gyllius. Fatali quoquam genio quis dixerit hanc urbem ad regnorum caput natam; Romamque Novam aliquando dictam, regionem hodie Romaniam: ita ut non immerito nec sine afflatu fatidico, insignis ille vates Tibullus olim videatur cecinisse, ROMA TUUM NOMEN TERRIS FATALE REGENDIS. Et Romuli testimonio caelestes ita velle, UT ROMA SIT CAPUT ORBIS TERRARUM. Livius I,“ Prin urmare, pornind de la noua Romă care a dat din rațiuni mai ales politice numele acestei *Romanii* răsăritene, se face elogiul vechii Rome eterne, centrul lumii, care a lăsat tot în acel răsărit European și o enclavă etnică latină. Cele două *Români*, una cu nume, dar acum fără conținut, cealaltă cu conținut, dar încă fără nume oficializat, se întâlnesc pe aceeași hartă. Despre înțelesurile variate ale noțiunii de *România*, vezi studiile lui Antonio Carile, Johannes Imscher și Constantinos A. Trypanis, din volumul *Da Roma alla terza Roma. Documenti e studi. Popoli e spazio romano tra diritto e profezia* (seminario di 21 aprile 1983), Napoli, 1986, p. 419-438.

⁵⁴ A. Ortelius, *Theatrum...*, p. 110, plus harta între p. 110-111.

de Munții Balcani nu este acceptată și recunoscută, nepomenindu-se nici dependența, nici supunerea de diferite grade a unor țări față de Poartă.

Masiva lucrare avută în atenție aici sintetizează sub aspect cartografic (și cu ample referințe istorico-geografice) întreaga experiență medievală și renescentistă în acest domeniu din Europa. Hărțile culese, reproduse sau alcătuite de însuși Abraham Ortelius au în primul rând în atenție chestiuni geografice: imperii, regate, principate, provincii, cu un grad mai mare sau mai mic de independență politică, cu forme de relief, ape, localități, hotare etc. Dar aceste hărți sunt întotdeauna însoțite de texte cu numele țărilor, cu întinderea lor geografică, descrierea limitelor lor, cu locuitorii și originea lor, vorbite, resursele naturale, relieful, evoluția lor istorică și cu referințele bibliografice mai importante.

Între toate aceste date, aspectele etno-lingvistice nu ocupă un loc special și nu se află în prim plan. De fapt, în evul mediu și epoca modernă timpurie nu au existat hărți exclusiv etnice, deoarece hiperspecializarea în acest domeniu s-a produs mult mai târziu. Totuși, unele date cartografice, îmbinate cu alte izvoare, servesc indubitabil la reconstituirea etnicității europene în general și a celei central-sud-est europene în special. Colorarea diferită a unor zone (când nu este vorba despre granițe politice), marcarea popoarelor și populațiilor din anumite regiuni, numirea toponimelor concomitent în mai multe limbi etc. sunt indicii etnice extrem de importante. Astfel, se înțelege foarte clar că Boemia era o țară de limbă slavă inclusă în Imperiul Romano-German, că Transilvania era locuită de unguri, germani, români și secui, că sub numele de geți sau daci se înțeleg românii, că Moldova era și ea o țară a românilor, că în Polonia trăiau, pe lângă polonezi, și lituanieni, ruși (ruteni), germani, estonieni, letonieni etc. originile și limbile diferitelor popoare și populații sunt, fără îndoială, componente principale ale etnicității, iar Ortelius face întotdeauna referiri în acest sens, cele mai multe corecte, la nivelul lumii savante din secolul al XVI-lea.

Natural, pe baza cartografiei istorice, nu se pot reconstitui proporțiile diferitelor popoare, populații, etnii din acel timp, mărimea exactă, numerică a acestor grupuri, ponderea lor în ansamblul populației unei entități politico-statale. Practic, pentru evul mediu și epoca modernă timpurie – în lipsa statisticilor, a recensămintelor – nici alte izvoare scrise nu pot oferi date sigure. Totuși, coroborarea tuturor datelor cunoscute, inclusiv a celor cartografice, este o cale sigură – unica aflată la dispoziția cercetătorului – pentru reconstituirea etnicității trecute. Pe baza acestor metode comparative, s-a putut stabili, de pildă, că Polonia și Ungaria au avut, pentru lungi perioade, entități etnice non-polone și non-maghiare, care au reprezentat peste jumătate din întreaga lor populație, că lumea urbană a acestor țări, dar și a Boemiei, în parte a Moldovei etc. a fost prioritar germană pentru multe secole din evul mediu și nu numai.

Cartografiile acelor timpuri revoluate, în ciuda greșelilor și a inadvertențelor, au lăsat lumii noastre o moștenire care nu este deloc de neglijat și care nu se bucură întotdeauna de atenția necesară. Ei au simțit și au marcat adesea diferențele dintre structurile politice schimbătoare și realitățile etnice durabile, inclusiv prin denumirile plurilingve aplicate unor toponime (ceea ce nu se întâmplă întotdeauna

astăzi). Evident, timpurile medievale și renașcentiste nu au fost epoci ideale pentru etnicitate, care, cum s-a văzut, nici nu era în prim planul vieții cotidiene. A fost și atunci o lume a privilegiului, cu popoare și populații dominante și cu altele supuse, disprețuite, marginalizate, discriminate. Această lume trebuie studiată și înțeleasă ca atare, așa cum a fost ea, dar atragem atenția că ea a făurit o civilizație a cărei experiență poate servi și celor preocupați de cartografia etnică actuală.

Ethnicity and Cartography in East-Central Europe in the Middle Ages and the Early Modern Times

(Abstract)

*The author takes as a main example of advanced cartography the work (atlas) of the Dutch specialist Abraham Ortelius, entitled *Theatrum Orbis Terrarum*, the 1595 edition. The maps of different countries and provinces situated between four seas – Baltic, North, Adriatic and Black – drawn by different cartographers, including Ortelius, and gathered in the mentioned atlas do not dealing with ethnicity and are not properly ethnic maps.*

But, despite that situation, despite some mistakes and inadvertencies, the authors of the mentioned maps – Ortelius, Sambuccus, Lazius, Gastaldo and others – left the world a heritage that must not be overlooked and which is not always paid the proper attention. They often sensed and marked the discrepancies between the changing political structures and the lasting ethnic realities; they gave plurilingual (ethnic) names of certain toponymies. For them, Bohemia was a Slavic country incorporated in the Roman-German Empire; Transylvania was a country inhabited by Hungarians, Germans, Romanians, and Szeklers; Getae and Dacians – ancient names given to the 16th century Romanians – were in fact the ancestors of Romanians; Moldavia was a Romanian country, just like Wallachia; besides the poles, in Poland were also Lithuanians, Russians (Ruthenians), Germans, Estonians, Latvians etc.

The origin and languages of the various peoples are, undoubtedly, the main components of ethnicity, and Ortelius constantly makes – in his texts and maps – such references, most of which are correct, according to the world scientific level in the 16th century.